

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу Радовича Романа Богдановича
«Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси» подану
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю: 07.00.05 – етнологія.

Запропонована монографія присвячена вивченю еволюції традиційного житла поліщуків України. Незважаючи на те, що житло досить активно вивчалося українськими етнографами протягом останнього століття, сьогодні, як ніколи, важливо зафіксувати та зберегти зразки народної архітектури, котрі в більшості своїй вже зникли і перетворилися на справжній релікт. Відповідно, польові дослідження, які дають можливість зафіксувати та зберегти унікальні зразки етнокультури українців є вкрай необхідні для сучасної етнології.

Актуальність дисертаційного дослідження Романа Радовича не викликає сумнівів, адже для реконструкції головних етапів культуро та етногенезу українців, необхідно вирішити низку завдань, найважливішими серед яких є простеження історичної тягlostі і спадковості основних компонентів традиційної культури. Проблема походження та етапів формування житлових споруд українців, їхньої «етнічної традиції» має неабияке значення для з'ясування етнічної історії України, тому виявлення культурно-генетичних витоків й еволюційних процесів, пов’язаних із розвитком традиційного будівництва нині є одним із пріоритетних завдань української етнології. Особливе місце в контексті сказаного займає поліське житло, адже на думку багатьох вчених саме на Поліссі (як і в Середньому Подніпров’ї та у Південно-Західному історико-етнографічному регіоні) унаслідок історичних умов сформувалися стабільні й еталонні форми народної культури українців. Необхідність нагального вивчення культурно-історичної спадщини Полісся зумовлена ще й тим, що внаслідок Чорнобильської катастрофи і наступного відселення мешканців із радіоактивно забруднених районів поставили на грань «виживання» увесь комплекс традиційно-побутової культури цих територій. Тому перед народознавцями постала проблема порятунку

культурного надбання цього краю. Тим паче, що сьогодні деякі шовіністично налаштовані кола сусідніх держав намагаються проштовхнути думку про етнічну невизначеність населення Поліського краю, роблять спроби поділу його на частини за етнічними ознаками (російське, білоруське та польське Полісся) чи трактують як окремий (четвертий) східнослов'янський етнос.

Наукова новизна отриманих дисертантом результатів є також незаперечною й полягає в тому, що автором уперше в етнологічній науці здійснено комплексний аналіз житлобудівельної культури на усьому просторі Полісся (в межах України, Білорусі, Польщі, Росії). На основі етнологічних, археологічних, лінгвістичних та інших матеріалів створено цілісну картину виникнення й еволюції традиційного житла, принаймні, за останніх дві тисячі років. З'ясовано спільнослов'янські, загальноукраїнські, регіональні загальнополіські риси та виділено особливості будівництва Західного, Середнього та Східного Полісся. Аргументовано доведено спільність основи формування явищ традиційно-побутової культури поліщуків і загалом українців, безпідставність поділу Поліського краю за етнічними ознаками на Українське, Білоруське, Польське та Російське Полісся.

Важливим фактором також є і детальний розгляд самої технології зведення будинків та окремих елементів. В сучасному українському селі вже майже не залишилося майстрів, котрі ще пам'ятають народну техніку будівництва і можуть надати цікаву інформацію про це. Вважаємо, що сформульована автором мета зафіксувати та дослідити техніку будівництва, як важливий елемент традиційної культури, є суттєвим доповненням в кошик знань українських науковців про матеріальну культуру українців. Вивчення технології традиційного будівництва є цілком новим в українській науці, оскільки в переважній більшості науковці вивчали тільки саму конструкцію будівлі.

В монографії Р. Радовича чітко визначені хронологічні та географічні межі дослідження. Наукові завдання сформульовані чітко та мають цілком науковий характер. Сама монографія складається із вступу, семи розділів, які логічно висвітлюють пропоновану автором проблематику, висновку і списку використаних джерел та літератури.

Основними методами, які дозволили автору суттєво змінити наші уявлення про житлове будівництво на Поліссі стали типологічний та компаративний методи. Р. Радович зосередився на найбільш складних народознавчих проблемах – витоках народного житла населення Полісся та історичних етапах його розвитку. Власне тому, крім значної кількості етнографічних, використано значний масив й інших видів джерел: писемних, археологічних, лінгвістичних, музеїв тощо. Загалом список використаних джерел та літератури становить 669 позицій. У дисертаційній роботі широко використовуються результати польових етнографічних досліджень автора які були здійснені впродовж тривалого часу. Загалом під час експедиційних виїздів було досліджено традиційне будівництво у понад 800 населених пунктах, обстежено велику кількість самих будівель, господарських споруд, опалювальних пристройів, тощо. З метою класифікації такого масиву емпіричного матеріалу, дослідник цілком успішно використав типологічний метод. Класифікація, якою користується Р. Радович побудована з використанням досвіду вивчення житлового будівництва українців, а також з урахуванням особливостей господарського комплексу мешканців Полісся.

Монографія Р. Радовича «Поліське житло...» розпочинається із ґрунтовної характеристики джерел та історіографії. Автор цілком слушно вказує на перші етнографічні описи поліських жителів представниками польської школи народознавства, які не були позбавлені усіх тих недоліків, що були притаманні романтичному періоду в етнології. Однак, перші ґрунтовні наукові дослідження відбулися лише на початку ХХ ст. Автор детально розібрав наукові роботи О.Харузіна, К. Мошанського та Ф. Вовка в яких також розглядалася ця проблема. В розділі проведено аналіз не тільки української історіографії, але також проаналізовано праці російських, білоруських та польських науковців. В монографії також є критична оцінка спроб археологів «механічно» використати данні етнології з метою наукової реконструкції форми житлових приміщень періоду У-УІІІ ст. (С.26-27)

Виклад фактичного матеріалу автор слушно розпочинає з характеристики тимчасових жителів. Аналізуючи їх особливості, Р. Радович доводить, що

тимчасове житло, з одного боку, зберегло у собі реліктові форми, що сягають коренями глибокої давнини, з іншого – у них спостерігаються найпримітивніші варіанти конструкцій (передовсім дахових), які стали основою подальшого розвитку будівельних технік і технологій як на Поліссі, так і в Україні загалом. Відповідно до його висновків, ці споруди можуть слугувати надійною основою для відтворення моделей сезонного житла дописемних спільнот з привласнюальною формою господарювання – пізнього палеоліту, мезоліту, а також і неоліту. Натомість стаціонарні утепленні курені із опалювальними пристроями стали першим кроком у формуванні планувальної структури традиційної хати. Аналізуючи господарські споруди, автор дійшов висновку, що поліські неопалювальні «льохи» еволюціонували у стаціонарні житлові приміщення, які добре відомі за джерелами XIX-XX ст. Причому, у той час, коли праобразом зрубної наземної хати можна вважати поліську господарську «кліті» та «стебку» кінця XIX – початку XX ст., то поліські «льохи» цього періоду, більше чи менше заглиблені у ґрунт, містять низку конструктивних ознак, притаманних для землянкового та напівземлянкового постійного житла. Проаналізований матеріал дав підстави авторові стверджувати, що споруди, які номінували термінами «кліті» і «стебка» («істопка») були відомі раннім слов'янам ще до V–VII ст. Автор аргументовано доводить, що вже у княжий період (Х–XI ст.), феодальна знать використовувала споруду з назвою «кліті» як тимчасове сезонне житло, замешкуване лише у літній період, натомість функцію стаціонарного житла виконувала споруда досконалішої конструкції – «істопка». (С. 87.)

Цікавими є спостереження автора над еволюцією самих конструктивних особливостей традиційної хати. В Розділі 2., що присвячений вивченю господарських споруд автор наводить багато нових фактів стосовно розвитку та поширення форми традиційної трьохкамерної житлової забудови. Зокрема, привертають увагу добре вивчені автором архаїчні, шестикутні, напівкруглі клуні, котрі за своєю нетиповою формою більше нагадують житлові приміщення докняжого періоду. (С.170)

Багатством відзначається так званий технічний етнографічний матеріал, який стосується техніки і технології спорудження окремих компонентів житла (стін, присьби, долівки та ін.), що є предметом розгляду у наступному розділі. Дослідник у діахронному порядку прослідковує шляхи виникнення та розвитку зрубної техніки, удосконалення технологій будівельних процесів на теренах Полісся. Порівнюючи етнографічні реалії з даними археології Р. Радович приходить до висновку, що окрім технологічні засоби (використання на нижні вінці зрубу товстішої деревини, укладання суміжних вінців верхівками у протилежних напрямках, припасування їх нарівно чи через поздовжній паз), які використовували поліщукі при спорудженні житла у XIX, а почасти ще й до середини XX ст., сформувалися в лісовій зоні східнослов'янського масиву вже у Х–ХІІІ ст. Окрема увага приділена специфіці та способам заготівлі будівельних матеріалів, особливостям технологічний процесів будівництва. Автор аргументовано обстоює тезу про те, що українці не використовували у будівництві осику, оскільки етнографічний матеріал свідчить про використання цього дерева із магічною метою. (С. 270.) Не залишено поза увагою й такий, на перший погляд малозначимий, компонент будівельних процесів, як народна метрологія. Використовуючи значний масив особистого польового матеріалу, автор детально характеризує народні міри антропометричного походження і прослідковує їх використання у будівельній справі поліщуків.

Характеризуючи процес розвитку планувальної структури житла автор відзначає, що поліське житло, як і українське загалом, розвинулось на основі однокамерної опалюваної кліті, водночас наголошує, що у Поліському краї еволюційні процеси відбувались повільніше, дещо «загальмовано», порівняно з більш південними регіонами України, тому поліському матеріалі доволі чітко простежується процес формування дво- та трикамерного житла на основі опалюваного однокамерного, який розпочався у міському будівництві слов'ян ще у княжий період.

Виникнення і становлення системи опалення відноситься до одного з ключових, а водночас і найменш вивчених, питань етнологічної науки у сфері

дослідження народного будівництва. Власне ці питання й розглядаються у п'ятому розділі монографії. Аналіз опалювальних пристройів дослідник слушно починає з відкритого вогнища, як найдавнішого опалювального пристрою, прослідковує його спорадичне використання у стаціонарних житлах поліщуків принаймні до середини ХХ ст., включно. З надзвичайною прискіпливістю проведено аналіз конструктивних особливостей печі як основного опалювального пристрою, а також шляхи її сегментації: впровадження у побут поліщуків грубки-стояка, грубки-лежака та кухонної плити.

Шостий розділ ««Еволюція конструкцій покриття та перекриття» присвячений розгляду процесів, пов'язаних із розвитком даху та стелі. Р. Радович слушно наголошує, що розвиток конструкцій покриття і перекриття перебував у прямій залежності від зміни типів опалювальних пристройів. Збережені у формі реліктових явищ житла, у яких конструкції перекриття і покриття були суміщеними, дали підстави автору виділити декілька конструктивних варіантів останніх і в загальних рисах простежити процес діахронних змін, які полягали у розмежуванні функцій між стелею і дахом з кінцевим переходом до плоскої стелі й кроквяним дахом над нею. Використовуючи значний масив джерел, в тому числі особистий польовий матеріал, автор провів локалізацію конструктивних різновидів стелі, даху та прослідкував процеси, які призвели до виникнення даху на кроквах.

В останньому, завершальному розділі розглянуто специфічні риси внутрішнього облаштування житла, інтер'єру, освітлювальні пристрої тощо. Як зазначає дослідник, організацію внутрішнього простору житлової камери визначали два основні фактори: сакрально-символічні функції окремих її частин та оптимальне використання незначної житлової площини. Автор аргументовано доводить, що формування традиційного інтер'єру поліського (як і загальноукраїнського) житла почалося вже у княжий період. Новими є спроби автора визначити час появи та побутування в домашньому середовищі поліщуків столу, як одного з основних елементів традиційного інтер'єру, що відігравав особливу роль у проведенні усіх домашніх свят. Виявляючи специфіку

формування інтер'єру поліського житла на тлі загальноукраїнського, Р. Радович слушно відзначає, що унаслідок збереження курної системи опалення, на Поліссі тривалий час затрималися реліктові елементи внутрішнього облаштування житлового приміщення.

Дослідження всіх питань порушеної теми проведено у діахронному розрізі, тобто автор старається простежити першоджерела та окреслити основні етапи формування житла поліщуків загалом і його окремих компонентів зокрема, а також з'ясувати очевидні (чи ймовірні) часові параметри виникнення (проникнення) певних явищ житлобудівельної культури на теренах Поліського краю. Зважаючи на те, що питання, які торкаються еволюційних процесів окремих компонентів житла в інших регіонах України (особливо у лісостеповій зоні) і досі не вирішенні остаточно, авторові довелося деякі з них (особливості формування системи опалення, технологій будівництва тощо) з'ясовувати самотужки, що допомогло більш наочно виявити специфіку відповідних процесів у Поліському краї. В цілому праця насичена багатим фактологічним матеріалом, передовсім власними польовими етнографічними записами. Необхідно також відзначити, що текст монографії, цілком науковий, сприймається дуже легко і буде цікавим не тільки для спеціалістів, але й для усіх хто зацікавиться народною культурою.

Окремо слід наголосити, що абсолютна більшість об'єктів народного будівництва, які аналізуються автором, мають конкретну прив'язку (найімовірнішу чи конкретну дату походження, назву села, району, області, а також країни: України, Білорусі, Польщі чи Росії). Важливим також є те, що значна частина з них на сьогодні є вже набутком історії, через що наведені описи і зазначені обміри їх складових, будівель загалом уже нині мають непересічну наукову цінність. У процесі дослідження автор не тільки описує конструкцію різних типів житла і господарських споруд, тісно пов'язаних із традиційними оселями, а й реконструює їх первісні типи і варіанти, часто вступаючи в заочну полеміку з попередниками та сучасними етнологами стосовно походження окремих явищ будівельної культури. Водночас дослідник виявляє ґрунтовну обізнаність з відповідними реаліями народного будівництва інших історико-

етнографічних та етнографічних районів України, слов'янських та позаслов'янських етносів.

В монографії також представлено велику кількість фотографій, малюнків, карт, схем та інших візуальних джерел. Особливо хотілося б відзначити публікації рисунків М. Батюк, які розкривають еволюції опалювальних пристройів поліщуків. Також в дисертації використано велику кількість фотографій, як самого автора, так і колекцій, що формувалися протягом десятиліть. Ці візуальні матеріали не тільки покращують сприйняття тексту, але й надають нову інформацію, дозволяють більш повно класифікувати багато об'єктів житлобудівництва.

Поряд із загальною позитивною оцінкою дисертаційного дослідження Романа Радовича слід висловити окремі зауваження й побажання щодо тексту роботи: У тексті монографічного дослідження в одних випадках виклад фактологічного матеріалу автор починає з доісторичних і ранніх історичних періодів, в інших – з кінця XVIII, XIX чи початку XX ст., що засвідчує відсутність єдиної системи аналізу культурних реалій. Це своєю чергою ускладнює простежування загальноісторичних закономірностей виникнення і тенденцій розвитку традиційного будівництва і змушує читача самотужки займатися пошуком синхронності еволюційних процесів у різних сферах досліджуваної ділянки народної культури, що особливо важко зробити, зважаючи на територіальний обшир етнологічних студій..

Широкою є географія дослідження. Окрім північних областей України (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська обл.) тут використаний значний масив матеріалу з теренів Білорусі, Підляшшя, Брянського Полісся тощо. Тому цілком не зайвою у додатках монографічного дослідження була б наявність «Географічного покажчика». Сказане торкається й відсутності «Іменного покажчика».

В останньому розділі автор обстоює тезу, що стіл проник у поліські оселі лише ХУІІ-ХУІІІ ст. (С.811) й використовувався виключно в ритуальних цілях. Одночасно в розділі автор посилається на матеріал переважно XIX-XX ст.,

відповідно ця дата ХУІІ-ХУІІІ ст., потребує, на наш погляд додаткової аргументації.

Однаке, попри висловлені вище окремі зауваження й побажання, які мають переважно рекомендаційний характер й можуть бути враховані у подальшій науковій роботі здобувача, дисертаційна праця Р. Радовича є завершеним оригінальним самостійним дослідженням, яке вирішує важливу наукову проблему.

Результати наукового пошуку дисертанта адекватно відображені в монографії «Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси», Львів, 2017 (852 с.) та в авторефераті. Результати дослідження апробувалися на численних наукових конференціях різного рівня та семінарах. Основні положення дисертаційної роботи відображені в п'ятдесяти п'яти наукових публікаціях в українських та міжнародних виданнях.

З урахуванням вищенаведеного, вважаємо, що дисертація «Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси» виконана на високому науковому рівні та відповідає вимогам пп. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 576 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор – Роман Богданович Радович – заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – Етнологія.

Офіційний опонент:

професор кафедри етнології та краєзнавства

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка МОН України,

доктор історичних наук, професор

М. В. Борисенко

